

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ У ТВОРЧОСТІ М.І. ПАЛІЄНКА

За результатами проведення референдуму у 1991 р., на якому приблизно 90% населення обрало незалежність, Україна стала суверенною державою. Вперше за багатовікову історію існування України її народ дістав можливість визначати і втілювати в життя самостійну внутрішню і зовнішню політику, будувати свою соціально-економічну систему, приймати закони, що мають абсолютну силу на території країни, творити свою культуру, розвивати мову тощо.

І хоча з того моменту пройшло вже майже 14 років, концепція суверенітету ніколи не втрачала своєї актуальності для України. Слід зазначити, що традиційні принципи суверенітету на міжнародному рівні завжди зазнавали серйозних випробувань. Дуже невелика кількість держав протягом майже всього свого існування володіли необхідними атрибутами державного суверенітету – автономією, контролем та визнанням, більшість країн таких можливостей не мали. Багато слабких держав постійно зазнають втручання у свою політику, і відносно сильні держави також не є повністю захищеними перед зовнішніми загрозами. Україна не є винятком. Довгі роки під владою інших держав не минули безслідно – потрібен не один десяток років, щоб Україна стала дійсно суверенною державою, а її народ – реальним носієм суверенітету.

Ідея суверенітету державної влади визнана достатньо давно. Однак залишається багато білих плям в історії розвитку цієї ідеї в Україні. Слід зазначити, що недостатньо досліджена правова спадщина українських вчених-правників, зокрема відомого правознавця, фахівця в галузі державного права та філософії права кінця XIX – початку XX століття М.І. Палієнка¹, який був одним з теоретиків лібералізму у дореволюційній Росії. До інтелектуальної спадщини М.І. Палієнка зверталися його сучасники (Б.А. Кістяківський, Й.Д. Левін), та й сучасні правознавці використовують його роботи як класичні твори теоретичної науки права й держави (І.Г. Васильєва, А.П. Заєць, С.І. Максимов, В.С. Нерсисянц, С.С. Сливка, Н.В. Стецюк, В.І. Тимошенко, Ю.В. Тихонравов, І.Б. Усенко, Г.М. Федущак-Паславська, А.А. Чобан та ін.). Але до сих пір детального та комплексного

¹ Палієнко Микола Іванович (25.11.1869 р. – 11.11.1937р.) – правознавець, фахівець в галузі державного права та філософії права. Закінчив у 1892 р. юридичний факультет Київського університету з дипломом першого ступеня. Був залишений при університеті для підготовки до професорського звання. В 1899 р. був направлений на два роки у наукове відрядження за кордон, де працював у Гейдельберзькому, Страсбурзькому та Паризькому університетах. У 1901–1906 рр. – приват-доцент і екстраординарний професор Демидовського юридичного ліцею (Ярославль) по кафедрі енциклопедії права. З 1906 р. – екстраординарний, з 1909 р. – ординарний професор кафедри державного права Харківського університету. З 1912 р. до 1918 р. – проректор Харківського університету. З 1920 р. – професор Харківського інституту народного господарства, який було створено при об'єднанні Вищих комерційних курсів та юридичного факультету Харківського університету. З 1923 р. завідує секцією публічного права при кафедрі проблем радянського права, а з 1926 р. завідує цією кафедрою. У 1930 р. обирається академіком Всеукраїнської академії наук (з 1936 р. – Академія наук УРСР) за спеціальністю державного права.

сного дослідження його творчості не було зроблено у вітчизняній юридичній науці. Можливо, це пов'язано з тим, що під час радянської влади значна увага приділялась вивченню поглядів на державу та право мислителів соціалістичного напрямку.

Наша стаття присвячена аналізу невеликої частки творчої спадщини ученого, але вона певною мірою проливає світло на його правові погляди. Крім того, концептуальні підходи М.І. Палієнка до цього питання, що виявилися в 20-х роках ХХ ст., дають можливість розкрити стан теоретико – і конституційно-правової розробки проблеми суверенітету в умовах побудови радянської федеративної держави – СРСР, тобто поринути в історію вітчизняної правової думки.

Протягом майже всього свого життя вчений ретельно досліджує проблеми суверенітету держави. Почавши з 1903 р. у Київському університеті з публічного захисту дисертації на тему «Суверенитет. Историческое развитие идеи суверенитета и ее правовое значение» М.І.Палієнко отримує магістерський ступінь. Наступна робота «Новая доктрина народного суверенитета во французском государствоведении» (1913 р.) і стаття «Проблеми суверенітету сучасної держави» (1929 р.) – повністю присвячені ідеї суверенітету. Про рівень цих наукових досліджень можна судити з того, що в їх основу покладені першоджерела, з якими М.І. Палієнко працював безпосередньо під час наукового відрядження за кордон у 1899 р. Володіючи, крім російської та української, ще й німецькою й французькою мовами, він читав в оригіналі праці Ж.Бодена, Ш.Монтеск'є та інших видатних мислителів, відвідував семінари з державного права під керівництвом професора Г.Єлінека в Гейдельберзі [1]. В його монографіях і статтях ми знаходимо посилання на фундаментальні роботи англійських вчених Дж. Локка, Т.Гоббса та інших.

Поняття «суверенітет» в трактуванні М.І. Палієнка майже не відрізняється від сучасного. Український вчений виходить з того, що суверенітет це характер, властивість влади, через яку вона є вищою, незалежною правовою владою [2, с.438]. У сучасній юридичній літературі ми можемо знайти близьке до його розуміння цього терміно-поняття [3].

Розвиваючи визначення поняття «суверенітету» М.І. Палієнко додає, що така вища правова влада може належати тільки державі, оскільки лише держава серед всіх людських союзів володіє наймогутнішою і всебічною організацією володарювання. Суверенітет – не сама державна влада, а лише певна її властивість, через яку вона є вищою і незалежною правовою владою. Суверенітет панує лише в певній, обмеженій сфері, оскільки всесвітньої універсальної правової влади не існує [2, с.438]. Його поняття суверенітету перегукується з цілим рядом сучасних дефініцій, що приводяться у роботах радянських і сучасних правознавців. Суверенітет держави розглядається як політико-юридична властивість державної влади, яка визначає її верховенство та повноту влади в середині держави, незалежність і рівноправ'я, або незалежність державної влади від влади іншої держави [4; 5]. Іноді суверенну владу характеризують як фактичний стан незалежності держави від будь-якої іншої організації (або особи) та верховенство у сфері

міжнародних відносин при строгому дотриманні загальноновизнаних норм міжнародного права [6; 7].

Центральну частину монографічного дослідження М.І. Палієнка «Суверенітет. Історичний розвиток ідеї суверенітету і її правове значення» займає ґрунтовний аналіз вчення Ж.Бодена. Український вчений відзначає велику заслугу Ж.Бодена у введенні в науковий обіг поняття державного суверенітету, пояснює чому саме в XVI ст., а не раніше, термін «суверенітет» був вживаний стосовно держави. Причину цього він вбачає у повновладді правителів у стародавніх державах, у наявності суспільно-політичних обставин, що унеможливлювали виникнення такої ідеї через сталість уявлень про необмежену владу правителя. Тільки із зростанням розшарування суспільства на базі виникаючих буржуазних соціально-економічних відносин виникла потреба теоретично обґрунтувати абсолютну владу монарха над підданими в територіальних межах, затвердити верховенство і незалежність його єдиного носія – монарха. Це і здійснив Ж.Боден. У середньовічній Франції поняття «суверенітет» застосовувалось до носіїв територіальної влади, яким належали найголовніші права влади над людьми, що жили на цій території [2, с. 80-85].

Протягом XVI–XVIII ст. суверенітет розглядався як властивість верховної влади в державі, що характеризується внутрішньою незалежністю, верховенством. Згодом було акцентовано увагу на питанні про носія суверенітету, яким визнавали або монарха (монархічний суверенітет) або народ (народний суверенітет) як його суб'єктів, котрі здійснюють в державі верховну владу. За М.І. Палієнком суб'єктом і єдиним носієм суверенної державної влади може бути лише сама держава, як ціле, як юридична особа, а не той або інший орган держави, або особа чи сукупність осіб в державі. «Такі поняття, як монархічний і народний суверенітет, і назва монарха або народу носіями суверенної державної влади, є лише образними виразами і чисто політичними ідеями, але не строго юридичними поняттями» [2, с.331]. Він спростовує висновки Афольтера, Герцфельдера про те, що суверенітет є не юридичним, а насамперед політичним поняттям [2, с.343].

Іншу точку зору висловив професор Й.Д. Левін, що досліджував суверенітет вже в радянські роки. Він зазначив, що майже з усіх юридичних принципів суверенітет є найбільш політичним. Таку думку він обґрунтовує політикою володорюючого класу в державі і відносить політичний суверенітет до типу держави, а юридичний вираз суверенітету до форми держави [8, с.65].

Конституційна теорія остаточно відсунула ідею абсолютної влади та ввела правителя в державне ціле, як складову частину, підкоряючи його законам. На думку вченого, ідея абсолютного суверенітету була лише однією із стадій в історії розвитку цього поняття [2, с.297]. Ґрунтуючись на роботах Сміта, Гукера, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є та прагнучи забезпечити функціонування суверенної державної влади без шкоди для кожного окремого громадянина (які в сукупності складають єдність – державу), М.І. Палієнко вважає за необхідне обмежити суверенну державну владу, розподіливши її функції між окремими органами, кожен з котрих, маючи свої осо-

блivi функції, діє у зв'язку з іншими органами, таким чином не порушуючи початок єдності державної влади [2, с.178].

Сучасна юридична наука розрізняє дві складові державного суверенітету: внутрішню й зовнішню. Склад першої розкривається у верховенстві держави на своїй території: це верховенство і повнота державної влади по відношенню до всіх інших організацій, монопольне право на законотворчість, управління всередині держави в межах своєї державної території. Зміст другої складової частини державного суверенітету розкривається в незалежності держави у сфері міжнародного спілкування, у зовнішніх відносинах, у непокорі держави до влади інших держав. Таким чином, вищезазначені права відносяться до основних прав держави, які складають юридичний зміст державного суверенітету. Схожість позицій М.І. Палієнка з сучасним баченням юридичного змісту державного суверенітету свідчить про далекоглядність вченого.

Проблема співвідношення державно-правового та міжнародного суверенітету займає чимале місце в наукових роздумах М.І. Палієнка. Відмічаючи, що державно-правовий і міжнародний суверенітет є лише двома напрямками єдиної та суверенної державної влади, він не погоджується з тогочасними фахівцями міжнародного права Рогеном, Ремом, Г.Мейєром, які розмежовують два види суверенітету: внутрішній, державно-правовий та зовнішній, міжнародно-правовий. Палієнко зауважує, що ці два елементи, як історично, так і логічно, пов'язані між собою в понятті суверенітет: безумовне верховенство влади усередині держави, так і незалежність її ззовні [2, с.430]. Таку ж позицію займає і Й.Д. Левін, вказуючи на те, що внутрішній та зовнішній суверенітет – це прояв одного й того ж принципу державного суверенітету. Існуючи в рамках міжнародного права, суверенітет і міжнародне право як корелятивні поняття припускають одне одного. Взагалі всі спроби відділити один суверенітет від другого, допустити можливість визнання одного зовнішнього (Л.Дюгі) або внутрішнього (Ле Фюр) суверенітету держави є не спроможними. Держава, яка володіє одним внутрішнім або одним зовнішнім суверенітетом, не є суверенною, це може бути протекторат або конфедерація, яка не може розглядатися як держава [8, с.146].

М.І. Палієнко, аналізуючи міжнародно-правову сторону суверенітету, погоджується з Г.Єллінеком, зазначаючи, що ідея зовнішньої незалежності держав, їх самостійність відносно інших таких же незалежних держав є рефлексом її державно-правового верховенства, логічним наслідком поняття вищої державної влади. Ось чому більшість визначень поняття «суверенітет», старих або нових, формулюють перш за все суверенітет як вищу владу, як абсолютне, безумовне верховенство держави [2, с.415]. Ця позиція притаманна сучасній вітчизняній юриспруденції. Професор В. Шаповал з цього приводу зазначає, що державний суверенітет для міжнародного права є не тільки загальноновизнаним, а й одним з базових, саме активна участь у міждержавних стосунках засвідчує незалежність держави, її самодостатність як суб'єкта міжнародного права [9, с.75].

Поняття суверенітету визначене в Декларації про державний суверенітет України як «верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах». Ці взаємопов'язані сторони суверенітету знайшли відображення і в Конституції України. Так, в ч.1 ст.2 проголошується: «Суверенітет України поширюється на всю її територію». Слід відзначити, що вже у той час, багато років тому, М.І. Палієнко констатував, що держава владарює у межах своїх кордонів, і тут її влада не обмежена; вступаючи в міжнародні договори і визнаючи міжнародні звичаї, держава частково обмежує себе, але тільки в тій сфері, в якій вона не володарює, тобто в сфері міжнародного права [2, с.404].

Аналізуючи характер державного суверенітету, М.І. Палієнко притримується так званої формалістичної концепції суверенітету. Він стверджує, що «суверенітет це лише формальне юридичне поняття, яке вказує на юридично безумовне і незалежне владарювання держави... Поняття суверенітету абсолютно не вказує на фактичну могутність, матеріальні засоби або силу, які знаходяться у розпорядженні даної держави для підтримки свого суверенітету. Це питання факту, яке є дуже важливим в політичному відношенні, але воно не має ніякого відношення до юридичного характеру суверенітету» [2, с.340]. В цьому його погляді збігаються з Г.Кельзенем, що припускав існування суверенітету лише в юридичній площині. Він вважав, що фактичний суверенітет неможливий, він виключається вже в силу дії у сфері реального принципу причинності.

В наш час побудови правової держави і визнання верховенства права у міжнародних відносинах такий характер суверенітету, який вказує на безумовне і незалежне володарювання держави у межах своєї території, повинен стати визначальним. Слід погодитись з М.І.Палієнком, що саме юридичне закріплення суверенітету держави повинно робити її суверенною, а не деякі фактичні або матеріальні чинники. Хоча у реаліях сьогодення в деякій мірі вони можуть цей суверенітет забезпечити, захистити чи відстояти. Але це не змінює самого юридичного або формально визначального поняття суверенітету держави.

Отже, як видно з проведеного в статті аналізу поглядів М.І. Палієнка на ідею суверенітету держави, вони не втратили своєї актуальності і в наш час, а значить потребують вивчення та застосування.

Список літератури: 1. Центральний державний архів вищих органів влади й управління в Україні. Ф. 166, Оп. 12. Справа 5645 л.1-2-3. 2. Палиенко Н.И. Суверенитет. Историческое развитие идеи суверенитета и ее правовое значение. Ярославль, 1903. 3. Юридична енциклопедія. К., 2003. Т. 5; Большой юридический словарь / Под ред. А.Я. Сухарева, В.Д. Зорькина, В.С. Крутских. М., 1999. Т. VI; Юридический энциклопедический словарь / Гл. ред. А.Я. Сухарев. М., 1987. 4. Скакун О.Ф. Теория государства и права. Х., 2000. 5. Чарданцев А.Ф. Теория государства и права. М., 2001. 6. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. К., 2001. 7. Хропанюк В.Н. Теория государства и права. М., 1995. 8. Левин И.Д. Суверенитет. СПб., 2003. 9. Шаповал В. Поняття держави і суверенітету в конституційному праві // Вісник Конституційного Суду України. 2003. № 1.

Надійшла до редакції 22.09.05